

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТДА КЎМИР ҚАЗИБ ОЛИШ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИНИНГ СТРАТЕГИК БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Мурадов Ботир Хаят

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети

Факультет :”Рақамли иқтисодиёт”

E-mail: shaklaser@gmail.com

Юртимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётида кўлга киритилаётган юксак натижалар, энг аввало, янгидан-янги замонавий саноат тармоқлари ва ишлаб чиқариш қувватларининг йўлга қўйилиши, бунинг таъсирида мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг сезиларли даражада ортиб бораётгани, яратилаётган маҳсулот ва кўрсатилаётган хизмат турларининг кўпайиб, сифатининг тубдан яхшиланиб бориши, бир сўз билан айтганда, иқтисодиётимизнинг янгича мазмун ва моҳият касб этиб боришида мустақил тараққиёт йўлининг тўғри танлангани, амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат стратегиясининг ҳар томонлама пухта асосланган ҳамда халқимизнинг фидокорона меҳнати энг муҳим ва асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳозирги вақтда саноат корхоналар амалиётида стратегик бошқаришнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бу уларнинг ваколатини кенгайтириши ҳамда ўзларининг иқтисодий аҳволи учун жавобгарликлари даражасининг оширилгани билан боғлиқдир. Замонавий инновацион ва интеграцион рақамли бошқаришнинг сифати корхоналар самарадорлигини белгилаб беради. Шу боис саноат корхоналарига энг замонавий техника ва технологияларни жалб этиш бугунги кундаги устувор вазифалардан бири саналади. Кўмир саноати корхоналарининг кўпчилиги ўз тараққиётининг концепциясини, стратегиясини ҳамда дастурини ишлаб чиқиши зарур. Жаҳонда каттик фойдали қазилмаларнинг 70% дан ортиғи очик усулда қазиб олинади. Бунда жуда чуқурликдаги захиралар қазиб олишга жалб

этилади, бу конни очик усулда қазиб олиш табиий-техник шароитларининг мураккаблашувига олиб келади. Очик кон ишлари назариясида ва амалиётида 200 м чуқурликка эга бўлган ва руда бўйича (йилига 20-25 млн. т/йилига ва ундан ортик), ҳамда кон массаси бўйича (йилига 60-80 млн. т/йилига ва ундан ортик) юқори даражали ишлаб чиқариш қувватига, шунингдек, карьер бўшлиқлари ривожланишининг кетма-кетлигидан, транспорт тизимида оқим шаклланиши қонуниятларидан иборат бўлган ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган конлар чуқур карьерлар ҳисобланади. Бугунги кунда дунёда кончилик ва транспорт ускуналарининг катта 300- 600 м чуқурликдаги карьерларда ишлашида уларнинг ишлаш имкониятидан тўлиқ фойдаланилмайди ва вақт давомида карьер машиналаридан ишлатилиш коэффициенти 0,48-0,77, уларнинг ҳақиқий унумдорлиги эса, одатда, ҳисоблангандан 10-20%, баъзан эса - 40-50% паст даражаларни ташкил этади. Бунда ускуналарни таъмирлаш давомийлиги меъёрийликдан 20-30% ошиб кетади ва эҳтиёт қисмларнинг йиллик сарфи машиналар дастлабки нархининг 15-25% ташкил этади, бутун эксплуатация муддати давомида машиналарни таъмирлаш харажатлари эса унинг нархидан 2-4 марта ошиб кетади. Бу ҳолат шундай изоҳланадики, машиналар ҳолатини ва технологиклигини баҳолашнинг амалдаги тизими, кончилик ускуналаридан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш юқори унумдорли қиммат машиналарнинг ҳамма паркидан, айниқса, техникалар қувватининг тезкор ўсиб бориши шароитларида, самарали фойдаланиш имконини бермайди. Юқоридагиларга боғлиқ ҳолда, мураккаб тузилмали чуқур карьерларда кончилик ва транспорт ускуналари технологиклигини тадқиқ қилишнинг ва баҳолашнинг самарали усуллари ишлаб чиқиш долзарб илмий-амалий масала ҳисобланади. Республикамизда янги конларни ўзлаштириш ва амалдагиларни модернизациялаштириш, фойдали қазилмалар қазиб олинисини кўпайтириш учун технологияларни ва ишланмаларини тадбиқ этиш ва корхоналарни механизациялаштириш воситаларининг замонавий юқори-қувватли комплекслари билан жиҳозлаш

бўйича илғор илмий асосланган чоратадбирларни жорий қилиб, бир қатор илмий-амалий натижаларга эришилмоқда.

Ҳар қандай саноат корхонанинг узоқ муддатли ютуқлари ишлаб чиқилган стратегияга боғлиқ бўлади. Агар кўмиир қазиб олиш саноат корхонанинг инновацион ва интеграцион ривожланиши стратегияси бўлмаса у ёки бу хатоликлар билан ишлаб чиқилган бўлса, бу ҳол корхонага бозорда барқарор ва мустаҳкам ўрин эгаллаш учун имкон бермайди. Замонавий технологиялар ва амалиёт стратегик режалаштириш ҳамда бошқаришнинг катта тажрибасига эга, аммо кўпгина стратегиялар ҳалигача ташқи ва ички муҳитнинг ўзгарувчан шарт-шароитларига мослаша олмаяпти. Шунда рақамли иқтисодиёт - бу иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларни рақамли технологияларни қўллаш асосида амалга ошириш тизимидир. Баъзида у интернет иқтисодиёти, янги иқтисодиёт ёки веб-иқтисодиёт деган терминлар билан ҳам ифодаланади. 1995 йилда америкалик дастурчи Николас Негропonte “рақамли иқтисодиёт” терминини амалиётга киритди. Ҳозирда бу истилоҳни бутун дунёдаги сиёсатчилар, иқтисодчилар, журналистлар, тадбиркорлар – деярли барча қўлламоқда. Рақамли иқтисодиёт - бу нолдан бошлаб яратилиши лозим бўлган қандайдир бошқача иқтисодиёт эмас. Бу янги технологиялар, платформалар ва бизнес моделлари яратиш ва уларни кундалик ҳаётга жорий этиш орқали мавжуд иқтисодиётни янгича тизимга кўчириш деганидир. Белгилари: юқори даражада автоматлаштирилганлик; электрон ҳужжат алмашинуви; бухгалтерлик ва бошқарув тизимларининг электрон интеграциялашуви; маълумотлар электрон базалари; CRM (мижозлар билан ўзаро муносабат тизими) мавжудлиги; корпоратив тармоқлар. Бу ҳали ҳанузгача стратегик бошқаришнинг барча муаммолари ҳам ўз ечимини топмаганлигини кўрсатадики, бундай ҳол, биринчи навбатда, корхона ривожланиши стратегик барқарорлигининг механизмларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Стратегик бошқарув тизимида кўмир саноати корхоналарининг келажак фаолиятининг ретроспектив кўрсаткичларини ўрганиш ва

экстропияция усулини қўллаш асосида белгиланиши назарда тутилади. Экстраполяция - бу ўтган замонда ўрнатилган тенденцияларни келгуси давр учун ҳам жорий этилишидир. Кўмир қазиб олиш саноат корxonанинг келажакдаги барқарорлигини баҳолаш учун ривожланиш тенденциясини (трендини) ифодаловчи комплекс интеграл кўрсаткич ишлатилади; чуқурроқ таҳлил қилиш ва захираларни аниқлаш учун кўрсаткичларнинг кенгайтирилган тизимидан фойдаланилади. Шундай қилиб, саноат корxonанинг келажакдаги барқарорлигини баҳолаш - корxона фаолиятининг турли томонларини баҳолашни назарда тутди, бунинг устига, бундай баҳолаш динамикликда ва маконда амалга оширилади.

Кўмир қазиб олиш саноат корxonани тўғрисида тушунча ҳосил қилиш муҳим иқтисодий аҳамиятга эга. Кўпгина адабиётларда корxона тўғрисида турлича фикрлар келтирилган. Масалан Р. С. Муратов, И. А. Джалолова, С. Ш. Ориповларнинг “Корxона иқтисодиёти” дарслигида корxонага қуйидагича таъриф берилган. Корxона-ижтимоий талабларни қондирувчи ва соф фойда олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқарувчи, ишлар бажарувчи, хизмат кўрсатувчи мустақил хўжалик юритувчи иқтисодиёт субъектидир. И. О. Улашев, Ш. А. Атамурадовларнинг “Корxона иқтисодиёти ва менежменти” ўқув қўлланмасида эса корxонага қуйидагича таъриф берилган. Саноат корxonанинг ишлаб чиқариш салоҳияти қанча юқори бўлса, маҳсулот ишлаб чиқаришга ва унинг сифатига қилинадиган харажатлар улушининг даражаси шунча паст бўлади. Иқтисодий тизимлар ривожланишининг инновацион турига ўтиш зарурати туфайли юзага келган объектив сабаблар, бутун инновацион-инвестицион жараёнда илмий-техникавий ва иқтисодий омилларнинг самарали равишда ўзаро ҳамкорликда ишлаш муаммоларини комплекс ҳал этилишини талаб қилади. Ички омиллар корxonанинг ички муҳитида, унинг кичик тизимларида (ходимлар, ишлаб чиқариш, маркетинг, сотиш, молия, ташкилий тузилма) шаклланади. Ички омилларни бошқариш

корхонага барқарорликни мисол 1-жадвалда кўмир саноат корхоналари фаолиятининг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар таҳлилида.

Омиллар	Омиллар таъсири натижалари
Билим ва кўникма	Ишлаб чиқариш корхоналарида айнан бошқарув (бозор иқтисодиёти қонунлари) бўйича билим ва кўникмаларни етишмаслиги инновацион бошқарувни жорий қилишга тўсқинлик қилади.
Марказлашиш даражаси	Марказлашув даражасининг юқорилиги куйи поғона бошқарувчиларини ижодий фикрлаш ва бошқарувда ижодий ёндашиш имкониятини чеклайди
Коммуникация тизими	Коммуникация тизимини яхши ташкил қилинмаганлиги ёки бошқарувчини улардан самарали фойдалана олмаслиги ахборот ва янгиликларни айрим ҳолларда ўз вақтида етказиш муаммосини келтириб чиқармоқда.
Шартнома муносабатлари	Бошқарувчи ва ходим белгиланган вазифаларни аниқ билмаслиги ва уларга амал қилинмаслиги бошқарув жараёнини ривожлантиришга тўсқинлик қилмоқда.
Инновацияларга бўлган қизиқиш	Бошқарувчилар томонидан инновацияларга бўлган қизиқишнинг пастлиги яъни бошқарувдаги эгилувчанлик қобилиятининг камлиги

1-жадвал Кўмир саноат корхоналари фаолиятининг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар таҳлили.

мустваҳкамлашнинг резервларини аниқлаш ва ташқи омиллар ўзгарган тақдирда, ишлаб чиқаришни тезкор равишда бошқариш имконини беради. Рақамлаштирилган саноат корхонасининг тизимли ривожланиши марказлаштиришдан номарказлаштиришгача бўлган босқичларни биринкетинлик билан босиб ўтиш орқали амалга оширилади. Бу шуни англатадики, инновацион ва интеграцион саноат корxonанинг ҳар бир элементи режалаштирилганлик, ташкиллаштирилганлик хусусиятига эга бўлиб боради.

Ресурсни тежовчи технологияларни жорий этиш жараёнини бошқаришга нисбатан комплекс ёндашув тўртта асосий йўналиш бўйича тизимли ишни назарда тутди: ишлаб чиқариш тузилмасини мақбуллаштириш, корxonанинг технологик тизимини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базасини модернизация қилиш ва замонавий ташкилий-бошқарув инновацияларини қўллаш. Комплекс ёндашув ресурс тежовчи технологияларни жорий этишнинг барча йўналишлари бўйича тизимли ишни назарда тутди. Кўмир қазиб олиш саноат корxonани бошқаришда самарадорликка эришиш учун, аввало, бошқарувнинг мақсадлари, шунингдек, воситалари ва унга эришиш усулларини аниқ белгилаб олиш зарур. Юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни энг кам харажатлар асосида ишлаб чиқариш энг кўп даромад олишни таъминлаб, инқирозга учрашдан сақлайди ҳамда ҳар бир корxonанинг асосий вазифаси ҳисобланади. Саноат корxonаларининг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ҳозирги кунда иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан биридир. Бу талабни қондириш кўмир қазиб олиш саноат корxonалар ишлаб чиқаришига инновацион технологияларни қўллаш, етарли ҳажмда инвестициялар киритиш ва янги усуллардан фойдаланиш ҳамда бошқарув механизмларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони. ЎзР Қонунчилик ҳужжатлари тўплами. 2017 йил. 6-сон, 70-модда.

2. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Организация, ориентированная на стратегию. Как в новой бизнес-среде преуспевают организации, применяющие сбалансированную систему показателей/пер.сангл.М.: ЗАО Олимп-Бизнес. 2004-416 с.

3. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ./ Под.ред. В.Д. Щетинина. – М. Международные отношения, 1993. – 64 с;

4. Муратов Р.С., Джалолова И.А., Орипов С.Ш. Корхона иқтисодиёти. Дарслик– Тошкент, 2014- 35-б.

5. Улашев И.О., Атамурадов Ш.А. Корхона иқтисодиёти ва менежменти. Ўқув қўлланма. Тошкент-2013, 24-б.

6. Абдураупов Р. Р. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш. Иқт.фанлари доктори илм.дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореф.Тошкент, 2017 й.-70 б.

7. Амалий бошқарув ҳисоби: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма/А.К.Ибрагимов, БА.Хасанов, Н.К.Ризаев.–Т.: «Молия». 2014. 36-б.

8. Апчерч А. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. - М.: Финансы и статистика, 2002. С.721-750.